

*Петро Натикач, м.Житомир,
викладач ЖДУ ім.І.Франка;
Іван Ковальчук, м.Житомир,
студент історичного факультету ЖДУ ім.І.Франка*

Історіографія Другого Зимового походу

Визвольні змагання українського народу 1917 - 1920-х років добігали трагічного кінця. Восени 1920 року військо Української Народної Республіки під ударами червоних разом із союзниками-поляками відступало і змушене було перейти Збруч. 26 тисяч старшин і козаків, опинившись хоч і на своїй землі, та не в своїй державі, вимушені були скласти зброю. Вони були інтерновані в таборах, де цілий рік терпіли нужду і голод, знемагали від епідемій.

Та український народ не припиняв боротьби. За даними радянського воєначальника Фрунзе в 1921 році на радянській Україні діяло коло 40 тисяч повстанців - в основному селян, що боронилися від продрозкладки. У колах інтернованих зріла думка допомогти повстанцям. Керівництво УНР, що діяло на території Польщі в нелегальних умовах, зуміло домовитися з польськими властями, що вони не будуть противитися спорядженню на Україну бойових груп.

Восени 1921 року українські національні сили зробили останню спробу захопити владу в Україні і створити незалежну державу. Та ці дії завершилися невдачею.

По даній темі написана значна кількість наукових досліджень. Вони є різними за концепцією, за політичними напрямками, за ідеологічними вподобаннями. Всі вони вимагають сучасного прочитання на основі принципу об'єктивності та історизму. Часто в цих роботах зібрано великий фактичний матеріал, що надає їм додаткової цінності.

Дослідження по історії Другого Зимового походу умовно можемо поділити на кілька великих груп за своїм змістом, політичною направленістю та часом і місцем написання. Це - дослідження радянського часу; роботи, які вийшли за межами Радянської України; відображення подій Зимового походу в буремний 1990 р. і сучасні дослідження в умовах незалежності.

Перша група - це роботи радянського періоду. В радянській історіографії. Другий Зимовий похід розглядався як збройний опір буржуазно-націоналістичних сил радянській владі, як спроба реставрувати буржуазно-поміщицький лад, а вояки УНР - як лакеї світового імперіалізму.

Проте, якщо зняти насаджувані зверху образливі штампи, лайку, принизливі оцінки діячів Льодового походу, то в цих роботах уважний читач віднайде значний фактичний матеріал, тим більше, що ніякий інший в той час доступний йому не був.

Звичайно, основний наголос в цих подіях - це дії радянського війська, кінноти Г.Котовського, спрямовуюча роль комуністів, симпатія лише до радянських бійців, класифікація повстанського руху як бандитизму. Але такі оцінки визначалися умовами часу і проціджувалися через густе сито політичної цензури.

Якщо відкинути яскраво виражене ідеологічне спрямування і однобічний підбір фактів, то вдумливий читач може віднайти основні віхи трагічних подій листопада 1921 р. і в радянській літературі.

Перші дослідження були опубліковані вже по свіжих слідах подій.¹ Сюди ж віднесемо і спогади головної особи подій - Юрка Тютюнника, який, перейшовши на бік Радянської влади, дав суб'єктивну і упереджену оцінку подій підготовки та проведення Другого Зимового походу армії УНР.²

В пізніші часи повідомлення про ці події в історичній літературі були надзвичайно лаконічними і десь до половини тексту були наповнені словами: банда, бандитська зграя, контрреволюція, набрид, буржуазні націоналісти, жалюгідні рештки, жовто-блакитна контрреволюція, головорізи, куркульсько-націоналістичні бандити, їх смертельна агонія і т.д.

Різко негативна оцінка подій дана в таких солідних виданнях як «Радянській енциклопедії історії України», т. 1, К., 1969, с 100; в багатотомній «Истории Украинской ССР», т.7, Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 - 1941),

К., 1984, с. 25 - 27. Ні слова не йдеться про розстріл 359 полонених вояків УНР і в інших роботах.³

Ненависть до учасників тих подій - вояків УНР - виховувалася і засобами художньої літератури. Це, насамперед, історичні романи Ростислава Самбука.⁴

Зважаючи, що дані події проходили на території сучасної Житомирщини, її не могли оминати історики і журналісти нашого краю.⁵

Окремо виділимо роботи Петра Павловича Москвіна - висококваліфікованого історика і справедливої людини. Незважаючи на необхідну для виходу в світ роботи традиційну тоді риторичну, в його дослідженнях зібрано великий фактичний матеріал з даного питання.⁶

Значною є література про Григорія Котовського, завдяки якому було розбито повстанський загін. Адже саме за ці дії 27 червня 1924 р. наказом Реввійськради СРСР Котовського нагородили втретє орденом Червоного Прапора «за героїзм у бою 17 листопада 1921 р. під с.Малими Миньками - Звіздаєм під час перебування на посаді командира 9 кавдивізії» Це, насамперед, збірник спогадів про Г.Котовського (два видання), інші твори.⁸

Відомими є спогади Миколи Криворучка «Кінець петлюрівщини», який за активну участь в подіях був нагороджений Почесною революційною зброєю⁹, а також спогади дружини А.П.Котовської, М.Петренка.

Оцінюючи в цілому історіографію радянської доби скажемо, що логіка в їх дослідженнях була. В радянський час всі мали захищати радянську владу, а раз повстанці боролися проти радянської влади, значить були класові вороги. Такі були суворі реалії того часу. Правда, навіщо було принижувати цих людей, таких же українців, як і ті, що проживали на Радянській Україні глумливими прізвиськами, адже і до ворога слід ставитися поважно.

Як не парадоксально, але в публікаціях інколи повстанців називали «білобандитами», що зовсім незрозуміло і є невіглаством. Адже нічого спільно з Денікіним вони не мали і мати не могли. А що учасники Зимового походу вели боротьбу за українську державу, то в радянський час за такі дії суворо карали.

Діаметрально іншого направлення була література, видрукувана за межами Радянської України, в тому числі, до 1939 р., і в Західній Україні. Дані дослідження сповнені глибинного патріотизму, державницького глибокого змісту. В той же час в основному вони, за невеликим винятком, поступаються радянським дослідженням вузькою джерельною базою. Адже зарубіжні дослідники не мали змоги працювати в радянських архівах. І в основному їх висновки ґрунтуються на особистих спогадах та враженнях учасників тих подій, обробкою та аналізом доступних їм документів. І великий плюс - дані автори описували події так, як вони їх розуміли, без політичної цензури.

Знову назвемо роботи, написані по гарячих слідах подій вже з «іншого табору», тобто учасників Зимового походу, які 4 листопада 1921 р. перейшли радянсько-польський кордон біля села Нетреби. Ці роботи, видрукувані в 20-ті роки в Західній Україні несли до широкого читача правду про Базарську трагедію.¹⁰ В 1923 р. в м. Коломия вийшла книга Ю.Тютюнника «Зимовий похід», де, на відміну, від книги виданої в Радянській Україні, автор дає свої справжні враження від пережитих подій.

Цінними є спогади І.Рембаловича. Рейд 1921 року; С.Чорного. Сторінка з 2-го Зимового походу: 359 кривавих жертв за Україну (реєстр розстріляних в Базарі); Ю.Климача. Спогади про Листопадовий похід; Всеволода Петріва, начальника генштабу Армії УНР; Юрія Отмарштейна. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю.Тютюнника в листопаді 1921 р. та ін. Вони вміщені в часописах, які видавалися в Галичині. Це «Трибуна України», «За Державність», «Гуртуймося». Великий матеріал публікувався в «Літопису Червоної Калини» в 30-х рр. ХХ ст. Особливістю цих публікацій є наголос на тому, що бій 17 листопада закінчився жадливим злочином - по суті вбивством 359 полонених бійців УНР. Вже після бою, коли мав вирішувати суд, а не «революційна доцільність».

Значною подією в житті діаспори було видання за кордоном десятитомної «Енциклопедії українознавства» (1955 - 1984 рр.) під головним редагуванням відомого історика і громадського діяча Володимира Кубійовича. Строго заборонений для радянського читача, а зараз перевиданий в незалежній Україні, цей багатотомник дає дані і про досліджувану подію.

Так, в третьому томі є стаття «Зимовий похід», а в томі першому йдеться про містечко Базар, де знаходиться «могила 359 вояків армії УНР, розстріляних більшовиками 22.11.1921 р.»¹¹

Про Базар йдеться в дослідженнях істориків української діаспори. Головна ідея цих книг - боротьба за українську державність, глибокий аналіз причин поразки української революції 1917-1921 рр.¹²

Цінні дані про військові події подані в роботах Р.Сушка. Базар: могила 359 героїв // Історичний календар-альманах Червоної Калини. - Львів, 1930 та М. Чижевського. 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність. - 1932. - № 3.

Об'єктивні дані про події, вміщені в «Історії українського війська» (під редакцією І.Крип'якевича). - Львів, 1936 р.; «Історії січових стрільців. Воєнно-історичний нарис». - Львів, 1937, інших роботах.³

Про масові арешти, які здійснили гітлерівці 21 листопада 1921 р., щодо тих, хто зібрався вшанувати пам'ять жертв 1921 р. йдеться в збірнику статей «ОУН: 1929 - 1954», виданий в 1955 р. в Парижі.

В поетично-художній формі Базарську трагедію увіковічив наш земляк Олег Ольжич у вірші «Зимовий похід».

Отже, значною мірою правда про Зимовий похід 1921 р. десятками літ зберігалися в творах, які видавалися поза межами Радянської України, попри недостатність архівних матеріалів.

Переломним моментом в аналізі подій листопада 1921 р. був листопад року 1990. Своєрідним відголосом від історії до сучасності були події навколо селища Базар в листопаді 1990 р., коли, в умовах вже певної демократизації суспільства і гласності, була спроба національно-свідомих сил уперше відкрито в радянський час вшанувати жертви Базарської трагедії. На жаль, ці прагнення наткнулися на супротив ще сильної тоді тоталітарної компартійної влади.

Певний час перед цими бурхливими подіями було, так би мовити, ідейно-теоретичне протистояння в пресі: загальноукраїнській і місцевій, житомирській.

З'являється цілий ряд статей в офіційній партійній пресі, без сумніву, політичного замовлення, які повторюють догматичні штампи кількох десятиліть, про події біля селища Базар, залякують бандерівськими шабашами і небезпекою кривавого протистояння. Особливу авангардну роль у цій компанії відіграла газета №1 тоді в області «Радянська Житомирщина».¹⁴

Знову мова йшла про міфічних «білобандитів», про те, що вони «перелякали місцевих селян», що «шлях їх густо политий невинною кров'ю, замішаною на насильстві». Щоб підтвердити дані емоційні оцінки, в «Радянській Житомирщині» від 24 листопада 1990 р. працівники партійного архіву Житомирського обкому Компартії України під рубрикою «Документальні свідчення» опублікували спогади В.І.Кузьменка про ці події, звичайно, з радянського боку.

Свою точку зору намагалася пояснити тоді ще зовсім молода національно-свідома преса Житомирщини. Насамперед, це «Вільне слово», яку видавала Житомирська міська рада.

Спроба націонал-патріотів 25 листопада 1990 р. вперше за радянські часи вшанувати пам'ять про події листопада 1921 р. наткнулася на жорстокий опір ще пануючої тоді комуністичної влади. Про це детально йдеться в одній з статей даного збірника. Ми звертаємо увагу на аналіз публікацій з цього приводу. А в них повідомлялося про силове протистояння в районі селища Базар, про кількадедне блокування владою автотрас чотирьох районів Житомирської області, про побиття активістів-рухівців.

Але події 24 серпня 1991 р. різко змінили ситуацію. Проголошення незалежності України знищило всі перепони до вшанування тих, хто боровся за Українську державу. З того ж року і вшанування жертв Базару і вільне вивчення тих подій набрало якісно нових, дійсно державницьких форм.

У всіх синтетичних узагальнюючих роботах з історії України ХХ ст. після 1991 р. дається об'єктивна, без ідеалізації, позитивна оцінка учасників Другого Зимового походу. Адже вони

боролися за ту державу, яка відродилася в 1991 р. А відтак, гідні вшанування. При всіх своїх помилках і недоліках.

Найбільш повною сучасною працею про Базарські події є наукова монографія із серії «Україна крізь віки» відомих істориків Рубльова О.С. та Реєнта О.П. «Українські визвольні змагання 1917 - 1921 рр.», змістовні роботи інших авторів.¹⁶

З філософським узагальненням про Базарську трагедію веде мову Мирослав Попович у книзі «Червоне століття» - К., 2005, хоча і називає з «військової точки зору Зимовий похід авантюрою» (с. 218).

Надзвичайно цінною є робота: «II Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар». Упорядник Б.Тимошенко. - К., 1995. - 238 с

Сучасні вчені, не відкидаючи, а критично аналізуючи всю попередню історіографію, джерела, на які вони спиралися, концептуально переглянули проблему Другого зимового походу. Серед таких робіт, без сумніву, монографія Ігоря Срібняка «Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921 - 1924 рр.)» - К., 1997. На основі кандидатської дисертації «Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921 - 1923 рр.)» він дає широку картину підготовки і проведення Льодового походу. Причому широко використано архіви України та Російської Федерації, різноманітну - різного політичного розвою - монографічну літературу.

З точки зору сучасної української історіографії Листопадові події висвітлюються в роботах відомих істориків.¹⁷

Не стоять поза цими подіями і місцеві історики.¹⁸

Серед журналістських публікацій на цю тему: роботи Володимира Плотницького, Павла Короля в газеті «Місто»; Олексія Кавуна в «Голосі України», Олександра Батанова, Олександра Прищепи, Богдана Гориня, В'ячеслава Дехтієвського, Святослава Васильчука та ін.

Аналіз наукової літератури, публіцистики по історії Другого Зимового походу показує, що, незважаючи на значну історіографію, на сьогодні ще не висвітлені всі сторони, навіть фактичні, цієї події. Враховуючи актуальність, велике виховне значення цих подій слід підносити рівень розробки даної теми.

Як на мене, в частині публікацій спостерігається ідеалізація, зайва «романтизація» і «героїзація» цих подій. Чекає свого висвітлення і тема ставлення місцевого населення до вояків УНР. Якщо в радянський час, за тодішніми публікаціями, всі вони обурювались з дій учасників походу, то в частині сучасних публікацій, всі, як один, місцеві жителі горіли бажанням допомогти повстанцям. Але в житті все буває набагато складніше. Адже перебування будь-якого війська - то завжди навантаження, на селян, насамперед.

Чи ще проблема. Чого більше було в цих подіях - героїзму чи жертвності і драматизму? Наскільки ми маємо підставу говорити про Другий Зимовий похід як продовження громадянської війни? Адже і серед котовців значна частина була українцями.

Мабуть, головний висновок маємо зробити наступним: так будувати і зміцнювати власну державу, щоб не допускати до кровопролиття. Цей урок мають чітко засвоїти і сучасні політики.

Минуло більше восьми десятиліть з часу української національно-демократичної революції. Це були роки патріотичного піднесення, коли йшли пошуки форм державного будівництва різними політичними силами, коли надзвичайно динамічно змінювалися державний устрій, назва держави, політичні лідери. В тяжку боротьбу за українську державність в Україні додавався, і часом ставав вирішальним, зовнішній фактор.

Події в Україні 1917 - 1921 рр. видатний український історик Михайло Грушевський порівнював із народно-визвольною боротьбою за українську державність середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

І останньою сторінкою цих кривавих і героїчних подій і був Другий Зимовий похід. В умовах будівництва Української держави наші знання про історичне минуле мають нас наповнювати вдячністю за їх боротьбу і надихати нас на продовження їх славних справ.

¹ Эйдемман Р. Очаги атаманщины и бандитизма. - Харьков, 1921; Эйдемман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом // Армия и революция. - 1922. - № 2; Шеф К. Петлюровская авантюра в октябре-ноябре 1921 г. // Армия и революция. - 1922. - №8, №9 та ін.

² Тютюнник Юрій. З поляками проти України. - Харків, 1924.

Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. - Москва, 1986; Зелевський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921 - 1922) // Український історичний журнал, 1959. №4; Римаренко Ю. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921 - 1922 рр.) // Український історичний журнал, 1965. №1; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. - Харків, 1971; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. - К., 1970; Гай Юрій. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». - К., 1980.

Самбук Р. Ненависть: політичний роман про націоналістичне підпілля на Україні в 1921 р. // Вітчизна, 1986. - № 1, 2; Самбук Р. Останній заколот. Роман // Вітчизна, 1987. - №12 та ін.

Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. - К., 1980. - С. 54; Король П. Котовський на Житомирщині // Комсомольська зірка. - 1981. - 1 серпня; Атаманчук М. Третій орден Котовського // Радянська Житомирщина, 1988. - 3 січня; Борисов П. Це було під Базаром // Радянська Житомирщина, 1957. - 26 грудня.

Москвін П.П. Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921 - 1922 рр. // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту ім.Івана Франка. Т. 13. Вип. 2, 1961; Москвін П.П. Полководець, народжений Жовтнем // Радянська Житомирщина, 1987. - 5 грудня.

⁷ Атаманчук М. Третій орден Котовського // Радянська Житомирщина, 1988. - 3 січня.

Легендарний полководець. Сборник воспоминаний о Г.И.Котовском. - К., 1981; Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г.І.Котовського. - К., 1969; Котовцы. Биографические очерки (под. ред. А.С.Есауленко). - Кишинев, 1979; Котовский Г.И. Документы и материалы. - Кишинев, 1956; Морозов Н. Меч и плуг. Повесть о Григории Котовском. - М., 1976.

Криворучко М.М. Кінець петлюрівщини. - в кн. «Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни». - К., 1967.

Гладкий. Кілька слів про повстанчу Групу на Україні осінню 1921-го року // На руїнах. Видання Культурно-освітнього відділу 6-ої Стрілецької дивізії. - Каліш, 1922; Наші лицарі і мученики. - Каліш, 1922; Незабутні герої визвольної боротьби (спогади повстанця) // Трибуна України. - 1923. - №2,3; Шпілінський О. Базар (1921 - 1931 рр.) // За Державність. - Каліш, 1932. - 36. 3; Вашенко П. До рейду 1921 р. // За Державність. - Каліш, 1923. - 36. 3; Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні // Там само.

" Енциклопедія українознавства. Т. 1. - 1955 (перевидана в 1993 р.), с. 82.

Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. - К., 1993; Гунчак Тарас. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - К., 1993; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції 1917 - 1921 рр. II Зимовий похід. III Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. - Дніпропетровськ, 2002 (перевидання, Прага, 1942); Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 - 1922 рр. («Про що історія мовчить») - Т. 1. - Чужина, 1966.

¹³ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921 рр. - Вінніпег, 1954; Петрів В. Неторованим шляхом: спомини з історії української революції 1917 - 1921 рр. // Вітчизна, 1993. - №11 - 12; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. - Мюнхен, 1958.

¹⁴ Поліщук Л. Люди пам'ятають // Радянська Житомирщина, 1990. - 24 листопада; Застереження прокурора області // Радянська Житомирщина, 1990. - 24 листопада; В.Миколайчук. Люди сказали: «Ні!» // Комсомольська зірка, 1990. - 24 листопада; Фурманчук В. Слід пам'ятати про живих // Радянська Житомирщина, 1990. - 27 листопада.

¹⁵ Овсієнко В. Базар 1921 - Базар 1990 // Вільне слово, 1991. - 23 лютого; Клименко І. Село Базар: відлуння двадцятих років // Вільне слово, 1990. - №5.

¹⁶ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. - К., 1999; Новітня історія України (1900-2000) під ред. А.Г.Слюсаренка. - К., 2000; Бойко О.Д. Історія України. - К., 1999; Енциклопедія історії України в 5 томах.-К., 2003.-Т. 1. - С 538 - 541.

¹⁷ Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.П. Рейд у вічність. - К., 2001; Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994; Верига В. Листопадовий рейд. - К., 1995; Срібняк І.В. Діяльність партизанського повстанського штабу при Головні команді військ УНР в 1921 р. // УІЖ, 2001. - №5; Кухарчук М. Листопадовий рейд // Наука і суспільство, 1996. - № 11 - 12.

¹⁸ Житомирщина: історичний нарис. - Житомир, 2003 (розділ написаний Поліщуком Ю.М. та Махоріним Г.Л.); Івашенко О., Поліщук Ю. Базарська трагедія. В кн. «Житомирщина шляхами історії» - Житомир, 1997; Махорін Г. Життя - за свободу України. До 84-річчя з часу трагічних подій Другого Зимового походу українських вояків на Житомирщині. - Житомир, 2005 р.; Миронець В. Військові дії під час II Зимового походу на Волині. - Болохівщина: земля і люди. Всеукраїнська конференція. Т. 20 - Хмельницький, 2000; Лукашенко В. Коростенщина. Історико-географічний нарис. - Коростень, 2003 та ін.